

“DƏDƏ QORQUD”DA İŞLƏNMİŞ BƏZİ ASEMANİK KÖKLƏRİN TARİXİ-ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Dr.Reyhan Medetova

“*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanı xalqımızın ən qədim söz abidəsidir. Bütün Türk dünyasının möhtəşəm və əzəmətli tarixini yaşadan ulu sənət nümunələrindən biri və həm də birincisi “*Kitabi - Dədə Qorqud*” eposudur. Bu bədii söz xəzinəsi türk xalqlarının tarixi salnaməsi, həyat ensiklopediyası, “*Oğuznamə*”sidir. “*Kitabi-Dədə Qorqud*” oğuzların dastana çevrilmiş tarixidir. Dastanda hər sözün, ifadənin, adın dərin mənası var və bunların hamısının arxasında soykökümüz olan Oğuzların keçmiş tarixi durur.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanının dilçilik xüsusiyyətləri müxtəlif aspektlərdə türkoloqlar tərəfindən öyrənilmişdir. Bugünkü məruzə isə “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanında işlənmiş –maq//mæk və -ma//mə şəkilçili asemantik sözlərin etimoloji təhlilinə həsr olunub.

Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində -maq//mæk şəkilçili məsdər formaları qrammatik məna daşımaqla yanaşı leksik əlamətlərini də qoruyub saxlamışdır. -maq//mæk şəkilçisi vasitəsilə yaranmış bir sıra sözlərin kökü müstəqil şəkildə işləndiyindən həmin sözlərdə leksik sözyaratma prosesini üzə çıxartmaq elə bir çətinlik doğurmur. Lakin “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarında bir çox sözlər vardır ki, -maq//mæk şəkilçisi həmin sözlərin tərkibində daşlaşmış vəziyyətdədir. Etimoloji araşdırma aparmadan bu tipli sözlərdə -q//k şəkilçisinin və ya -maq//mæk şəkilçisinin olduğunu müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Bəzən hətta -maq//mæk şəkilçili sözün kökü tamamilə istifadədən çıxdığına görə həmin sözlərdə şəkilçinin mövcudluğundan yalnız ehtimal yolu ilə danışmaq mümkündür.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarında -maq//mæk şəkilçisinin sözdüzəldici funksiyada işlənməsi bir çox asemantik köklərdə, yəni kök və şəkilçinin daşlaşmış vəziyyətdə olduğu formalarda da müşahidə edilir. Belə formaların düzəltmə söz olduğunu müəyyənləşdirmək üçün tarixi-etimoloji araşdırma aparmaq lazım gəlir.

Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində **-maq//mæk** şəkilçili məsdər formaları qrammatik məna daşımaqla yanaşı leksik əlamətlərini də qoruyub saxlamışdır. Feildən ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi **-maq//mæk** formantının qrammatik və semantik inkişafının izlənməsi dilin ən qədim tarixi qatlarına enməyə imkan yaradır. Bəzi araşdırıcılar hətta qarmaq, oymaq, toxmaq və s. tipli nümunələrə istinadən **-maq//mæk** formasının sözdüzəltmə funksiyasını türk dillərində qrammatikaya qədərki epoxaya aid edirlər. Beləliklə, **maq//mæk** şəkilçisinin sözyaratma funksiyası onun məsdər şəkilçisi kimi formalaşmasından çox-çox əvvəl meydana çıxan leksik proses kimi səciyyələndirilir.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”da **-maq//mæk** şəkilçisinin məsdər funksiyası ilə yanaşı leksik sözyaratma prosesində iştirakı da aydın şəkildə nəzərə çarpır. **-maq//mæk** şəkilçisi vasitəsilə yaranmış bir sıra sözlərin kökü müstəqil şəkildə işləndiyindən həmin sözlərdə leksik sözyaratma prosesini üzə çıxarmaq elə bir çətinlik doğurmur. Lakin abidələrdə bir çox sözlər vardır ki, **-maq//mæk** şəkilçisi həmin sözlərin tərkibində daşlaşmış vəziyyətdədir. Etimoloji araşdırma aparmadan bu tipli sözlərdə **-q//k** şəkilçisinin və ya **-maq//mæk** şəkilçisinin olduğunu müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Bəzən hətta **-maq//mæk** şəkilçili sözün kökü tamamilə istifadədən çıxdığına görə həmin sözlərdə şəkilçinin mövcudluğundan yalnız ehtimal yolu ilə danışmaq mümkündür.

Daxili forması şəffaf görünən **-maq//mæk** şəkilçili sözlər sırasına yemək və çox vaxt onunla qoşa şəkildə işlənən **icmək** sözlərini nümunə gətirmək olar:

Oğuzdan dəxi adam yeməgə başladı (99); Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafəri basarsan, qarnın acıqar, mən sana bu ağacla yemək bişürəm,-dedi(46); Beyrək şülən **yeməginin** üzərinə gəldi (64); Qızlar vardılar yemək gətürdülər (62); **Yemək-içmək** arasmda bəglər səni andı (123); **Yemək-içmək** etdilər (110).

Verilmiş nümunələrdə yemək və **içmək** formalarının tərkibindəki **-mək** şəkilçisi feildən prosesin adını bildiren isim düzəltməyə xidmət edir.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”da **-maq//mək** şəkilçisinin sözdüzəldici funksiyada işlənməsi bir çox asemantik köklərdə, yəni kök və şəkilçinin daşlaşmış vəziyyətdə olduğu formalarda da müşahidə edilir. Belə formaların düzəltmə söz olduğunu müəyyənləşdirmək üçün tarixi-etimoloji araşdırma aparmaq lazım gəlir. Bu səbəbdən həmin sözləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirməyi münasib saydıq.

Barmaq. Bu söz abidədə **barmaq/parmaq/barmax** fonetik variantlarında işlənməmişdir. Biləgümdən on barmağım qanda gördüm.(44); Dügün qanlı olsun xan qızı! -deyüb **barmağından** altun yüzüğü çıxardı, qızın **parmağına** keçürdi (54); Altı parmaq derinliyi zəxm irişdi (107); Oğlum idigin andan biləyim, sırça **parmağını** qanatsun, qanını dəstmalə dürtsün, gözümə sürəyim (66); Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi (42)

Demək olar ki, bütün türk dillərində işlənen **barmaq** sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. A.Vamberi bu sözün **bar-//var-** “*getmək*” feilindən, K.Brokelman **bar-//var-** “*var-dövlət mənasında*” işlənen sözdən törədiyini irəli sürmüş və sonralar həmin etimologiyalar bu və ya digər şəkildə araşdırıcılar tərəfindən təkrarlanmışdır (6.67) Barmaq sözündə kökün **bar-** feili ilə bağlanması semantik və məntiqi cəhətdən özünü doğrultmur. Çünki əldə və ya ayaqda olan bədən üzvünün adı kimi **barmaq** anlayışının getmək, hərəkət etmək anlayışı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Daha doğrusu, ayaq və ya əl barmaqsız da müəyyən hərəkət icra edilə bilər. Digər tərəfdən, **bar-** feilinin “*getmək*” mənası yalnız ayaq barmaqlarına aid ola bilər. **Barmaq** sözünün “*var-dövlət*” mənasındaki köklə bağlılığına gəlinə, burada həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən uyğunsuzluq aşkar görünür. Ancaq bunu söyləmək kifayətdir ki, **-maq// -mək** şəkilçisi substantiv nitq hissələri ilə işlənmir, yalnız feil köklərinə qoşulur.

Q.Ramstedt **barmaq** sözünü monqol dilindəki **barı-** “*yapışmaq, tutmaq*” feili ilə bağlamışdır. Bir çox araşdırıcılar, o cümlədən də V.Q.Yeqorov və başqaları bu fikrə tərəfdar çıxmışlar(6.67) Fikrimizcə, Q.Ramstedtin etimologiyası həqiqətə daha uyğundur. İlk dövrlərdə türk və monqol dillərində müştərək işləndiyini güman etdiyimiz **bar-//barı-** “*tutmaq, yapışmaq*” feilinin monqol dilində **barımaq** kimi düzəltmə derivatı da vardır. (6.69)Beləliklə, **barmaq** sözünün **bar-//barı-** “*tutmaq, yapışmaq*” mənalı qədim söz kökü ilə bağlı olduğunu, **-maq** şəkilçili daşlaşmış formanın bütövlükdə hərəkətin icrası üçün alət, vasitə mənası daşdığına söyləmək mümkündür. Burada hərəkətin icra məqsədinə yönəlmiş proses mənası da görünməkdədir.

Başmaq. Ərə varalından bəri dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi. Ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi (33). Başmaq sözünün etimologiyası barədə də türkologiyada bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. L.Budaqov, K.Brokelman, A.M.Şerbak bu sözün başpaq//baspaq kimi formalarına əsaslanaraq “*buzov, biryaşar dana*” mənalı başmaq sözü ilə bağlı olduğunu irəli sürmüşlər. (3.94) Lakin həmin araşdırıcılar sözün etimoloji tərkibini müəyyənləşdirmədiklərinə görə yalnız zahiri oxşarlıq əsasında fikir yürütmüşlər. Türkologiyada başmaq tipli ikihecalı sözlərin düzəltmə formalar olduğu fikrinin geniş yayılmasını nəzərə alaraq bu sözü mütləq şəkildə düzəltmə söz kimi qəbul etmək lazım gəlir. Mövcud fikirlər içərisində A.Zayonçovskinin etimologiyası daha düzgün sayıla bilər. A.Zayonçovski başmaq sözünü qədim türk yazılı abidələrində tez-tez işlənen **ba-** “*bağlamaq*” feilinin qarşılıq-müştərək növdəki forması ilə əlaqələndirir. **Ba-ş-/maq/** (12.31)

Xatırladaq ki, **ba-//bay-** “*bağlamaq, hörmək*” feili bağ-, bağla- sözlərindən daha qədimdir.

Tatar dilinin dialektlərində “*ev ayaqqabısı*” mənasında baymaq sözünün (10.23) işlənməsi (*burada -maq bay- kökünə birləşib*) və başmaq formasının etimoloji cəhətdən ba- “*bağla-maq*” feilindən -ş növ əlaməti -maq şəkilçisi vasitəsilə törəndiyini sübut edir. Başmaq sözü eyni mənada fars dilinə də keçmişdir (14.395).

Ətmək “*çörək*”. Ağanuzun **ətməgi** sizə halal olsun (60); Yanmış arpa **ətməgi** acı soğan öyni, degil (75); Qara sağac altında köməcdən nə var? **Ətməkdən** nə var? (62).

Bu söz “*çörək*” mənasında İbn Mühənnə, Əbu Həyyan lüğətlərində, M.Kaşğari divanı, “*Bulğatül-müştaq*” və s. abidələrdə qeydə alınmışdır. Kunan mətnlərində, “*Ət-təhfə*”də, habelə qazax (*dia.*), uyğur dillərində bu sözün **ətmək** və **ötpək** variantları işlənməkdədir (8.114). L.Budaqov altay dilində **ötpök** formasının işləndiyini göstərir (2.260) Bu formaların mövcudluğu bizdə belə bir fikir yaradır ki, **ətmək**//**ötmək** sözü **ot** “*od*” kökü ilə bağlıdır. Həmin kökün feil korrelyatının mövcudluğu **ütmək** feilindən aşkara çıxır. Beləliklə, ot//öt//üt kökünün tarixən sinkretik şəkildə ad feil funksiyası daşdığı və **ətmək**//**ötmək** “*çörək*” sözünün həmin feil kökündən yarandığını güman etmək olar. Müqayisə üçün göstərək ki, müasir Azərbaycan dilində işlənən **çörək** sözü də həmin semantik model əsasında düzəlmişdir. Çörək sözünün kökü **çörə-//çörgə-** “*yandırmaq, xaricdən od verməklə qızartmaq*” sözü vasitəsilə müəyyənləşir (2.493). Göründüyü kimi, cağatay abidələrində işlənən **çörə-//çörgə** sözü ilə üt- feilinin mənası tam eyniyyət təşkil edir. Bu fakta əsaslanaraq həm **ətmək**, həm də **çörək** sözlərinin “*qızardılmış, od vasitəsilə üz qabığı yandırılmış*” mənası ifadə etdiyini söyləmək olar. Düşünmək olar ki, sadə danışıq dilində işlənən **əppək** forması da geri assimilyasiya prosesi nəticəsində **ətmək**//**ətpək** formasından yaranmışdır: **ətpək**//**ətmək** > **əppək**.

Yaşmaq “*üz örtüyü, örtük*”: Ərə varalından bəru dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi. Ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi (33); Banıçiçək yaşmaqlandı, xəbər sordı (54).

Əvvəlki sözlərlə müqayisədə yaşmaq sözünün kökünü daha asanlıqla ayırmaq mümkündür. **Yaş-** “*gizlənmək*” feilinə M.Kaşğari divanında, uyğur yazılarında təsadüf olunur. Məs: Ol meni görüb yaşdı “*o məni görüb gizləndi*” (5.246)Həmin kökə -ur şəkilçisi artırmaqla yaşur - “*gizlənmək*” forması yaranmışdır: Alp ərən ərdən adın yaşurmaq eyb olur (102).

Beləliklə, tam yəqinliklə söyləmək olar ki, **yaşmaq** “*üz örtüyü*” sözü **-maq** şəkilçisi vasitəsilə yaş- “*gizlənmək*” feilindən yaranmışdır. **Yaşmaq** sözü ərəb və fars dillərinə də keçmişdir (13.138).

Çaqmaq: Qaranğu axşam olanda qayğulu çoban, qarla yağmur yağanda **çaqmaq** çoban (25);Kafərlər üçün leşindən bir böyük dəpə yığdı, **çaqmaq** çaqub od yaqdı (23); Ala yılan sökməz ormanını **çaqmaq** çaqub oda uram (90).

Bu söz **çaq-** “*odlamaq, od çıxarmaq*” feilindən yaranmışdır. **Çaq-** “*odlamaq, od çıxarmaq*” feili eyni mənada M.Kaşğari divanında, uyğur abidələrində işlənmişdir (2.140) Həmin abidələrdəki **çoğ-** “*alov, parıltı, qığılcım*”, **çuk-** “*alovlanmaq, qığılcım vermək*” sözlərinin də **çaq-** feili ilə bağlı olduğunu güman edirik.

Çomaq: Çomağı omuzuna buraqdı (131); Andan Dönəbilməz Dülək Uran altı pərlü çomağılə at dəpüb gülüb yuqarıdan aşığa kafəri qatı urdı, alımadı.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”dan gətirdiyimiz misallarda **çomaq** sözü müasir dildən fərqli olaraq “*döyüş silahı*” mənasındadır. **Çomaq** sözünü biz **toqmaq** sözü ilə eyni kökdən hesab edirik. Fikrimizcə, söz əvvəlində **t ~ ç** əvəzlənməsi nəticəsində **toqmaq** sözü **çoqmaq** şəklinə düşmüş, daha sonralar isə söz ortasında **q ~ ğ** əvəzlənməsi və sonuncu samitin düşməsi nəticəsində **çomaq** variantı yaranmışdır. Söz kökündə toq-//çoq-//ço- istiqamətində fonetik dəyişmə baş verdiyini qazax və başqırd dillərindəki **çoqmar, çoqman** “*dəyəmək*”, qırğız dilindəki **çoqbar** “*dəyəmək*”, cağatay abidələrindəki **çoqum** “*dəyəmək*” sözləri ilə də sübuta yetirmək olar (1.496). Bu sözlərin hamısında **çoq-** feil kökü ayrılır. **Çoq-** feili müstəqil halda erkən dövr cağatay abidələrində “*ucu şiş alətlə zərbə*

vurmaq, deşmək” mənasında işlənmişdir. Bəzi abidələrdə bu feilin **çoğ**- variantı da qeydə alınmışdır. Bütün bunlar **çomaq** sözünün **ço-/çoğ**-feilindən **-maq** şəkilçisi vasitəsilə yaranmasını söyləməyə əsas verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da məsdərin ifadə formalarından biri olan **-ma//mə** şəkilçisi də sözdüzəldici funksiyada çıxış edir. **-maq//mək** şəkilçisində olduğu kimi, bu şəkilçi vasitəsilə düzələn feili adlarda da qrammatik mənə əsas təşkil edir və bu formanı, demək olar ki, bütün təsirli və təsirsiz feillərə artırmaq mümkündür.

Morfoloji strukturun formalaşmasında **-ma//mə** şəkilçisinin qrammatik mənası ilə yanaşı sözdüzəltmə funksiyası da əhəmiyyətli yer tutur. Eyni şəkilçinin omonim funksiyalarda çıxış etməsi dilin qrammatik quruluşunun təkamülündə təbii hal kimi görünür və inkişafın müxtəlif mərhələlərini özündə əks etdirir. Məhz bu səbəbdən qrammatik formaların təkamülündəki ümumi qanunauyğunluqları əsas tutan bir çox araşdırıcılar **-ma//mə** şəkilçili sözlərin üç nitq hissəsinə **-feil (feili ad və ya məsdər)**, isim və sifətlərə aidliyini, sözdüzəldici funksiyanın həmin sözlərdə daha qədim olduğunu xüsusi nəzərə çarpdırırlar.

-ma//mə formantı sözdüzəldici funksiyada işləyərkən feilə məxsus mütəhərrik əlamətlərdən (*növ, inkarlıq, aspekt*) təcrid olunur, yaxud da söz köklərində bu əlamətləri daşıyan şəkilçilər daşlaşmış şəkllə düşür. Sözdüzəldici funksiyalı **-ma//mə** şəkilçisi yalnız təsirli feillərə artırılır, substantiv və atributiv mənalar yaradır. Substantiv düzəltmə sözlərin tərkibində **-ma//mə** şəkilçisi vasitə, nəticə və ya obyekt mənaları formalaşdırır. Atributivliklə bağlı fərqli cəhət isə **-ma//mə** şəkilçili sözlərin bəzən digər sözlərlə sintaktik əlaqəyə girərək birləşmə əmələ gətirməsidir. Bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili xüsusilə diqqəti cəlb edir. Burada işlənmiş bəzi qədim frazeoloji birləşmələrdə **-ma//mə** şəkilçisi komponentlərin bir-birinə cəmlənməsini təmin etmişdir. Məs: Təkur aydır: “*Bu yigidi anadantoğma soyun!*” (87); Baxdı-gördü bu Banıçığək otağıymış ki, Beyrəgin **beşikçörtmə** nişanlısı-adaxlusıydı (54).

-maq//mək və **-ma//mə** şəkilçilərinin tarixi inkişafında müşahidə edilən bəzi yaxın semantik proseslər bu şəkilçilərin mənşəyini bir-birinə bağlamaq üçün əsas vermişdir. Türkologiyada bu barədə iki fikir mövcuddur: 1) Əvvəlcə **-ma//mə** şəkilçisi, sonra isə **-q//k** şəkilçisi ilə birləşməsi nəticəsində **-maq//mək** forması meydana çıxmışdır; 2) **-ma//mə** şəkilçisi **-maq//mək** şəkilçisindən **-q//k** şəkilçisinin düşməsi nəticəsində yaranmışdır (II.163) Bizcə, birinci fikir həqiqətə daha yaxındır. Çünki ikinci fikrin əsasında duran paralelliyi fonetik cəhətdən izah etmək mümkün olsa da, məntiqi cəhətdən tutarlı dəlillərlə sübuta yetirmək çox çətindir (II.163)

-ma//mə sözdüzəldici şəkilçisi Azərbaycan dilinin erkən dövrə aid yazılı abidələrindən bu günə qədər işlənməkdədir. Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn sözlərdə **-maq//mək** şəkilçisi ilə müqayisədə kök morfemlər daha az asemantikləşməyə məruz qalmışdır. Lakin onların da içərisində asemantikləşmiş köklərə təsadüf edilir. Həmin sözlərin bəzisi tarixən daşlaşmış şəkildə Azərbaycan dilindən fars dilinə keçmiş, təkrar alınma prosesi nəticəsində dilimizə qayıtmışdır. Bu proses eyni zamanda **-ma//mə** şəkilçisinin sözdüzəltmə funksiyasının qədimliyini sübut edən faktlardan biri kimi götürülə bilər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da **-ma//mə** şəkilçili substantiv və atributiv formaların böyük əksəriyyəti müasir dilimizdə də işlənir. Bəzi formalar isə istifadədən çıxmışdır.

Bağdama. Bu sözə yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlinir: Qavradı, qızın **bağdamasın** aldı (55); Həmin sözlə yanaşı dastanda **bağda-** feili də işlənmişdir: Bu göz Beyrək qızın incə belinə girdi **bağdadı**, arxası üzərinə yerə urdı (55).

Bağdama sözünü S.Əlizadə müasir mətndə “*sinəbağı*” (7.153) kimi, M.Ergin isə “*sarıqlma*” kimi (3.34) şərh etmişlər. M.Ergin **bağda-** feilinin “*kürəşdə sarma taqmaq*” mənasında işləndiyini göstərir. Sonuncu fikrə şərik çıxaraq **bağdama** sözünün **bağda-** “*sarıqlmaq*” feilindən yarandığını güman etmək olar.

Boğma: Bu söz müasir dildə də işlənir. Böylə degəc boğazca Fatma aydır: "Buy, dəli boğma çıxaracaq olanca eybimizi qaqdı" (55).

Boğ- feilindən törəmişdir.

Qavurma: Qo ətimdən çəksünlər, qara **qavurma** etsünlər, qırc bəg qızının ögünə ilətsünlər (53).

Sözün kökü **qavur-//qovur-** feilidir.

Qıyma "qıyıq": Qara **qıyma** gözlərin çöngəlməsəydi, ağam Beyrək diyərdim, ozan sana (62); Qazanın qara qıyma gözlərin uyxu almış açğıl axı (39).

Bu söz **qıy-** "kəsmək" feilindən yaranmışdır. **Qıy-** feilinə M.Kaşğari divanı, "Qudatqu bilik" və s. abidələrdə təsadüf olunur. Bu feildən **qıya** (baxmaq), **qıyqacı** (baxmaq), **qıymə**, **qıyıq** kimi sözlər də yaranmışdır.

Dəpmə "zərbə (təpiklə vurma)": Dəvəyə bir **dəpmə** urdı (90). Sözün kökü **təp-//dəp-** "təpiklə zərbə vurmaq" feilindəndir. Təpik sözü də həmin kökdən düzəlmişdir.

Yemə-içmə: Yeddi gün yeddi gecə **yemə-içmə** oldı (78); Oğuz bəgləri söhbətə dərilmişdi. **Yemə-içmə** idi (94).

"Kitabi-Dədə Qorqud" da və başqa yazılı abidələrdə bu sözə **yemək-içmək** şəklində də təsadüf edilir.

Yelətmə "saz havası": Ozan gəldi, **yelətmə** çaldı (KDQ, 96).

M.Ergin bu sözü yilətmə kimi oxumuşdur. Bu sözlə əlaqədar olaraq S.Əlizadə yazır: "Yelətmə rəqs melodiyasının adıdır. Onu təxminən müasir "Vağzalı" kimi başa düşmək olar. Güman ki, "ilətmək//yilətmək" "aparmaq, yola salmaq" feili ilə əlaqədardır (7.224).

Çatma: Topuğunda sarmaşanda qara saçlum, Qurulu yaya bənzər **çatma** qaşlum! (35).

Bu söz **çat-** feilindəndir. L.Budaqov **çatmaq** feilinin "dəymək, birləşmək, toqquşmaq, bağlamaq" mənalarında türk və tatar dillərində işləndiyini göstərir (2.453).

Fikrimizcə, **çatma** "birləşik, qovuşuq" sözü həmin mənə əsasında formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilində **çatıq, çataq, çatı** sözlərinin də eyni kökdən yarandığını söyləmək olar.

Yazılı abidələrimizdə işlənmiş bəzi sözlər vardır ki, onlar orta əsrlərdə fars dilinə keçmişdir. Belə sözlərin türk mənşəli olduğunu təyin etmək üçün **-ma//mə** şəkilçisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tipli sözlərə **girişmə, sürmə, yağma** və s. sözləri göstərmək olar.² Bəzi tədqiqatçılar vəsmə sözünü də **bas-** kökündən yaranmış türk mənşəli söz hesab edirlər.

Sürmə: Ə.Dəmirçizadə (4.14), H.Zərinəzadə (14.316) və başqaları sözün **sürtmək //sürmək** feilindən əmələ gəldiyini qeyd edirlər. Tarixən **sürmək** variantı daha çox işlənmişdir. "Kitabi- Dədə Qorqud" da yalnız sürmək formasına təsadüf olunur.

Yağma. Erkən orta əsrlərdə **yağma** kimi işlənən bu söz Təbriz, Ərdəbil regionlarında **yağma** kimi tələffuz edilmiş və fars dilinə də bu regionlardan keçmişdir. Fars dilində **yağma** fonetik şəklini alaraq yenidən dilimizə qayıtmış və **yağma** variantı **yağma** variantını sıxışdırıb çıxarmışdır. **Yağma** variantından **yağmaçı, yağmalamaq** sözləri də törəmişdir.

Pəs bir uğurdan bəglər hasara yürüş etdilər, **yağmaladılar** (108).

Bizim fikrimizcə, **yağma//yağma** sözü **yağ-** kökündən törəmişdir. Bu kök **yağı** sözünün tərkibində də özünü göstərir. **Yağ** kökünə "qarət etmək" mənasında müstəqil şəkildə təsadüf etmədik. Lakin **yarmaq** feilində həmin mənə qorunmuşdur. Məs: **ev yarmaq** "ev qarət etmək". Bu uyğunluğa

əsasən **yağ-** və **yar-** köklərinin tarixən *ya-* “*qarət etmək*” feilindən törədiyini güman etmək olar(1.82)

Beləliklə, etimoloji araşdırmalar göstərir ki, *-maq//-mək* və *-ma//-mə* şəkilçilərinin leksikləşməsi, sözdüzəldici funksiya qazanması dilimizin tarixinin qədim dövrlərindən başlamışdır.

KAYNAKLAR

Aslanov V. XIII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında. “*Azərbaycan filologiyası məsələləri*”, Bakı,1983

Будагов Л. Сравнительный словарь туруцко-татарских наречий. СПбрг.,Ич.,1868

Dede korkut kitabı. Indeks-gramer. Ankara, 1991

Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili xülasələri. Bakı, 1938

Древнетюркский словарь. Л.1969

Этимологический словарь тюркских языков (*общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”*), М.,1978

Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988

Курьшжанова А. Исследование по лексике “*Тюркско-арабского словаря*”. Алма-Ата, 1970

Mədətova R. XIII-XVIII əsr Azərbaycan dili yazılı abidələrində məsdər. Bakı,2002.

Тумашева Д. Конбатыш Себер татарлары теле. Казан, 1961

Şerbak A. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (*имя*). Л.1977

Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. ВЯ. 1961

Zahidi A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı, 1977

Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962

DEDE KORKUT'TA İŞLENMİŞ BAZI ASEMANTİK KÖKLERİN TARİHİ - ETİMOLOJİK ANALIZI

Dr.Reyhan Medetova *

“*Dede Korkut*” kitabı halkımızın en eski söz abidesidir. Bütün Türk dünyasının muhteşem ve görkemli tarihini yaşatan ulu sanat örneklerinden biri ve hem de birincisi “*Kitabi - Dede Korkut*” destanıdır. Bu sanatsal kelime hazinesi Türk halklarının tarihi salnamesi, hayat ansiklopedisi, “*Oğuzname*” sidir. “*Dede Korkut*” kitabı Oğuzların destana dönüşmüş tarihidir. Destanda her sözün, deyim, adın derin anlamı vardır ve bunların hepsinin arkasında soy kökümüz olan Oğuzların geçmiş tarihi durur.

“*Dede Korkut*” kitabının dilbilim özellikleri farklı açılardan Türkoloji dilbilimcileri tarafından öğrenilmiştir. Bugünkü bildiri ise “*Dede Korkut*” kitabında kullanılmış -mak // -mek ve -ma // -me ekli asemantik kelimelerin etimolojik tahliline yer verilmiştir.

Türk dillerinde, özellikle de Azerbaycan dilinde -mak // -mek ekli mastar biçimleri gramer anlamla paralel sözcük belirtilerini de koruyup muhafaza etmiştir. -mag // -mek eki aracılığı ile oluşmuş bir takım kelimelerin kökü bağımsız şekilde kullanıldığı için bu sözlerde söz oluşturma sürecini ortaya çıkarmak öyle bir sıkıntı yaratmamaktadır. Fakat “*Dede Korkut*” kitabında birçok sözler vardır ki, -mak // -mek eki bu sözlerin içinde taşlaşmış durumdadır. Etimoloji araştırma yapmadan bu tip sözlerde -g // -k eklerinin veya -mag // -mek eklerinin olduğunu belirlemek olanaksızdır. Bazen hatta -mak // -mek ekli kelimenin kökü tamamen kullanımdan çıktığına göre bu sözlerde ekin varlığından sadece tahmin yoluyla konuşmak mümkündür.

“*Dede Korkut*” kitabında -mak // -mek ekinin söz yapma fonksiyonda kullanılması birçok asemantik köklerde, yani kök ve ekin taşlaşmış durumda olduğu biçimlerde de gözlemleniyor. Böyle biçimlerin türetme söz olduğunu belirlemek için tarihi-etimolojik araştırma yapmak gerekir.

Türk dillerinde, özellikle de Azerbaycan dilinde -mak // -mek ekli mastar şekilleri gramer anlam taşırken sözcük belirtilerini de koruyup muhafaza etmiştir. Fiilden isim türeten ek olarak -mak // -mek biçiminin gramer ve semantik gelişiminin izlenmesi dilin en eski tarihi katlarına inmeye olanak tanır. Bazı araştırmacılar hatta **garmak, oymak, tokmak** vb. gibi örneklerle istinaden -mak // -mek biçiminin söz türetme işlevini Türk dillerinde gramerden önceki döneme ait kılıyorlar. Dolayısıyla -mak // -mek ekinin söz türetme fonksiyonu onun mastar eki gibi biçimlenmesinden çok önce meydana çıkan sözcük süreci olarak gösteriliyor.

“*Dede Korkut*” kitabında -mak // -mek ekinin mastar fonksiyonu ile birlikte söz türetme sürecinde yer alması da açıkça görülmektedir. Mak // -mek eki aracılığıyla yapılmış bir takım kelimelerin kökü bağımsız biçimde kullanıldığından bu sözlerde kelime türetme sürecini ortaya çıkarmak öyle bir sıkıntı yaratmamaktadır. Fakat abidelerde birçok sözler vardır ki, -mak // -mek eki bu sözlerin içinde taşlaşmış durumdadır. Etimoloji araştırma yapmadan bu tip sözlerde -g // -k eklerinin veya -mak // -mek ekinin olduğunu belirlemek imkânsızdır. Bazen hatta -mak // -mek ekli kelimenin kökü tamamen kullanımdan çıktığı için bu sözlerde ekin varlığından sadece tahmin yolu ile konuşmak mümkündür.

İç biçimi şeffaf görünen -mak // -mek ekli sözler sırasına **yemek** ve çoğu zaman onunla çift şekilde kullanılan **ıçmek** sözleri örnek getirilebilir:

* Azerbaycan Hazar Üniversitesi Öğretim Üyesi

Oğuzdan dəxi adam yeməgə başladı (99); Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafiri basarsan, qarnınacıqar, mən sana bu ağaça yemək bişürəm,-dedi(46); Beyrək şülən **yeməginin** üzərinə gəldi (64); Qızlar vardılar **yeməkgətürdülər** (62); **Yemək-içmək** arasmda bəglər səni andı 123); **Yemək-içmək** etdilər (110).

Verilen örneklere **yemek** ve **içmek** biçimleri içerdiği -mek eki fiilden sürecin adını bildiren isim türetmeye hizmet etmektedir.

“Dede Korkut” kitabında -mak // -mek ekinin kelime türetici fonksiyonda kullanılması birçok asemantik köklerde, yani kök ve ekin taşlaşmış durumda olduğu biçimlerde de gözlemleniyor. Böyle biçimlerin türemiş kelime olduğunu belirlemek için tarihi-etimolojik araştırma yapmak gerekir. Dolayısıyla bu sözleri tek tek gözden geçirmeyi uygun bulduk.

Parmak. Bu söz metinde **barmaq / parmaq / barmağ** fonetik biçimlerde kullanılmıştır. Biləgümdən on barmağım qanda gördüm.(44); Dügün qanlı olsun xanqızı! –deyüb barmağından altun yüzüğü çıkardı, qızın parmağına keçürdi (54); Altı parmaq derinliği zexm irişdi (107); Oğlım idigin andan biləyim, sırça parmağını qanatsun, qanını dəstmalə dürtüsün, gözümə sürəyim (66); Toquzqara gözli, xub yüzli, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhəbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi(42)

Hemen hemen tüm Türk dillerinde kullanılan **barmaq** kelimesinin etimolojisi hakkında çeşitli fikirler mevcuttur. A.Vamberi bu sözün **bar - // var-** “*gitmek*” fiilinden, K.Brokelmann **bar - // var-** “*zenginlik anlamında*” kullanılan kelimedən türediğini ileri sürmüş ve daha sonra bu etimolojiler de şu veya bu şekilde araştırmacılar tarafından tekrarlanmıştır (3.67) **Barmaq** sözünde kökün **bar-** fiili ile bağlanması anlamsal ve mantıksal açıdan kendini doğrultmuyor. Çünkü elde veya ayakta olan vücut azasının adı gibi **parmaq** kavramının gitmek, hareket etmek kavramıyla hiçbir ilgisi yoktur. Daha doğrusu, ayak veya el parmaksız da belirli hareket yapılabilir. Öte yandan, **bar-** fiilinin “*gitmek*” anlamı sadece ayak parmaklarına ait olabilir. Parmak kelimesinin “*zenginlik*” anlamındaki kökle bağlılığına gelince, burada hem anlamsal, hem de dilbilgisel yönünden uyumsuzluk açık görünüyor. Ancak şunu söylemek yeterlidir ki, -mak // -mek eki isim olarak kullanılan kelime bölükleri ile kullanılmaz, sadece fiil köklerine eklenir.

G.Ramstedt parmaq kelimesini Moğol dilindeki **barı-** “*yapışmak, tutmak*” fiili ile bağlamıştır. Birçok araştırmacılar, özellikle de V.G.Yegorov ve diğerleri bu fikri desteklemişlerdir (3.67). Kanaatimizce, G.Ramstedtin etimolojisi gerçeğe daha yakındır. İlk dönemlerde Türk ve Moğol dillerinde ortak kullanıldığını tahmin ettiğimiz **bar - // - barı-** “*tutmak, tutunmak*” fiilinin Moğol dilinde **barmaq** gibi türeme biçimi de vardır. (3.69) Böylece, parmaq kelimesinin **bar - // barı-** “*tutmak, tutunmak*” anlamlı eski kelime kökü ile bağlı olduğunu, -mak ekli taşlaşmış biçimin tüm hareketin icrası için alet, araç anlamı taşıdığını söylemek mümkündür. Burada eylemin icra amacına yönelik süreç anlamı da görülmektedir.

Başmaq. Ərə varalından bəru dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi. Ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi (33). Başmaq kelimesinin etimolojisi hakkında da Türkoloji’de birbirine çelişkili görüşler vardır. L.Budakov, K.Brokelman, A.M.Şerbak bu sözün başmaq // baspag gibi biçimlerine dayanarak “*buzaqı, bir yaşar dana*” anlamlı başmaq kelimesi ile ilgili olduğunu ileri sürmüşler (3.94). Fakat bu araştırmacılar kelimenin etimolojik yapısını belirlemediklerine göre sadece zahiri benzerliğe dayanarak fikir söylemişlerdir. Türkoloji’de başmaq biçimli iki heceli kelimelerin türeme biçimler olduğu fikrinin geniş yayılmasını dikkate alarak bu sözü mutlak şekilde türeme söz olarak kabul etmek gerekir. Mevcut fikirler içerisinde A.Zayonçovski’nin etimolojisi daha doğru sayılabilir. A.Zayonçovski başmaq sözünü eski Türk yazılı metinlerinde sıkça kullanılan **ba-** “*bağlamak*” fiilinin işteş türdeki biçimi ile ilişkilendirir. **Ba-ş- / mak / (7.31)**

Hatırlayalım ki, **ba - // bay-** “*bağlamak, örmek*” fiili bağ-, bağla- sözlerinden daha eskidir. Tatar dilinin ağızlarında “*ev ayakkabısı*” anlamında **baymaq** sözünün işlenmesi (*burada -mag bay- köküne*

eklenib) ve başmak biçiminin etimolojik açıdan ba- “bağla-mak” fiilinden -ş çatı belirtisi -mak eki aracılığıyla türediğini kanıtlıyor. Başmak sözü aynı anlamda fars diline de geçmiştir (14.395)

Ətmək “ekmek”. Ağanuzun ətməgi sizə halal olsun (60); Yanmış arpa ətməgi acı soğan öyni, degil (75); Qara sağac altmda köməcdən nə var? Ətməkdən nə var?(62).

Bu söz “ekmek” anlamında İbn Mühenna, Ebu Hayyan sözlüklerinde, M.Kaşğari Divanı, “Bulğatül-müştak” vb. yazılı metinlerinde kullanılmaktadır. Kuman metinlerinde, “Et-töhfe” de, ayrıca Kazak (ağızlarında), Uygur dillerinde bu kelimenin öt- mek ve ötpək seçenekleri kullanılmaktadır (4.114). L.Budagov Altay dilinde ötpök biçiminin kullanıldığını gösterir (1.260) Bu biçimlerin varlığı bizde böyle bir fikir oluşturur ki, **ətmək // ötmək** sözü ot “od” kökü ile ilgilidir. Bu kökün fiil bağıntılı biçimlerinin varlığı **ütmək** fiilinden ortaya çıkıyor. Böylece, **ot // öt // üt** kökünün tarihsel bağdaştırmacı biçimde isim fiil işlevi taşıdığı ve **ətmək // ötmək** “ekmek” kelimesinin aynı fiil kökünden oluştuğu tahmin edilebilir. Karşılaştırma için gösterelim ki, çağdaş Azerbaycan dilinde kullanılan “çörek” sözü de aynı semantik model bazında yapılmıştır. Çörek kelimesinin kökü çöre - // çörge- “yakmak, dışarıdan ateş vermekle kızartmak” sözü aracılığıyla belirlenir (1.493). Görüldüğü gibi, Çağatay, metinlerinde kullanılan **çöre- // çörge-** sözü ile **üt-** fiilinin anlamı tam aynı. Bu olguya dayanarak hem **ətmək**, hem de **çörek** sözlerinin “kızartılmış, ateş aracılığıyla yüz kapağı yakılmış” anlamı ifade ettiğini söylemek mümkündür. Aklınıza gelebilecek basit konuşma dilinde kullanılan **eppek** biçimi de geri asimilasyon süreci sonucunda **ətmək // ətpək** biçiminden oluşmuştur: **ətpək // ətmək > əppək**.

Yaşmak “yüz örtüsü, örtü”: *Ərə varalıdan bərü dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi. Ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi (33); Baniçiçək yaşmaqlandı, xəbər sordı (54).*

Önceki kelimelerle karşılaştırıldığında yaşmak kelimesinin kökünü daha kolaylıkla ayırmak mümkündür. Yaş- “gizlenmek” fiiline M.Kaşğari divanında, Uygur yazılarında rastlanmaktadır. : Örneğin: Ol meni görüb yaşdı “o beni görüb gizlendi” Aynı köke -ur eki eklemekle yaşur - “gizlemek” biçimi oluşmuştur: Alp ərən ərdən adın yaşurmaq eyb olur (102).

Böylece, kesin olarak söylenebilir ki, yaşmak “yüz örtüsü” sözü -mak eki aracılığıyla yaş- “gizlemek” fiilinden oluşmuştur. Yaşmak kelimesi Arapça ve Farsçaya da geçmiştir (13.138)

Çakmak: Qaranğu axşam olanda qayğulu çoban, qarla yağmur yağanda çaqmaqlu çoban (25); Kafərlər üçün leşindən bir böyük dəpə yığdı, çaqmaq çaqub od yaqdı (23); Ala yılan sökməz ormanını çaqmaq çaqub oda uram (90).

Bu söz **çak-** “ateşlemek, ateş çıkarmak” fiilinden türemiştir. Çak- “ateşlemek, ateş çıkarmak” fiili aynı anlamda M.Kaşğari divanında, Uygur yazıtlarında kullanılmıştır (2.140). Bu metinlerdeki çoğ- “alev, parıltı, kıvılcım”, çuk- “tutuşmak, kıvılcım vermek” sözlerinin de çak- fiili ile ilgili olduğunu tahmin ediyoruz.

Çomak: Çomağı omuzuna buraqdı (131); Andan Dönəbilməz Dülək Uran altı pərlü çomağılə **at dəpüb** gəlüb yuqarıdan aşığa kafəri qatı urdı, alımadı.

“Dede Korkut” kitabından getirdiğimiz örneklerde çomak sözü çağdaş dilden farklı olarak “savaş silahı” anlamındadır. **Çomak** sözünün biz **tokmak** kelimesi ile aynı kökten olduğunu düşünüyoruz. Kanaatimizce, söz öncesinde t ~ ç değişimi sonucunda **tokmak** sözü **çokmak** biçimine düşmüş, daha sonra ise söz ortasında g ~ ğ değişmesi ve son sessiz harfin düşmesi sonucu çomak seçeneği oluşmuştur. Söz kökünde **tok-** // **çok-** // **ço-** yönünde fonetik değişim yaşandığını Kazak ve Başkurt dillerindeki **çokmar, çokman** “değnek”, Kırgız dilindeki **çokbar** “değnek”, Çağatay metinlerinde **çokum** “değnek” sözleri ile de ispat edilebilir (1.496) Bu kelimelerin hepsinde **çok-** fiil kökü ayrılır. **Çok-** fiili bağımsız halde erken dönem Çağatay yazıtlarında “ucu şiş aletle darbe vurmaq, delmek” anlamında kullanılmıştır. Bazı metinlerde bu fiilin çoğ- seçeneği de görülüyor. Tüm bunlar çomak kelimesinin **ço-** / **çoğ-** fiilinden **-mak** eki aracılığıyla oluşumunu söylemeye esas verir.

“Dede Korkut” kitabında mastarın ifade biçimlerinden biri olan **-ma // -me** ekinin de söz türetici fonksiyonda olduğu görülüyor. **-mak // -mek** eklerinde olduğu gibi, bu ek aracılığıyla türetilen fiilî isimlerde de gramer anlam esas teşkil eder ve bu biçimi, hemen hemen tüm fiillere eklemek mümkündür.

Morfolojik yapının şekillenmesinde **-ma // -me** ekinin gramer anlamıyla yanı sıra, söz türetme işlevi de önemli yer tutar. Aynı ekin sesteş fonksiyonlarda görev yapması dilin gramer yapısının evriminde doğal hal gibi görünüyor ve gelişmenin çeşitli aşamalarını içermektedir. İşte bu nedenle gramer biçimlerin evrimindeki genel düzenliliği esas tutan birçok araştırmacılar **-ma // -me** ekli kelimelerin üç kelime öbeklerine bölümüne **-fiil (fiilî isim veya mastar)**, isim ve sıfatlara aitliğini, söz türetici fonksiyonun bu sözlerde daha eski olduğunu özellikle dikkate çarptırırlar.

-ma // -me biçimi söz türetici fonksiyonda kullanılırken fiile ait hareketli belirtilerden (*çatı, olumsuzluk, çekim*) izole edilir, ya da söz köklerinde bu belirtileri taşıyan ekler taşlaşmış biçime dönüşüyor. Söz türetici fonksiyonlu **-ma // -me** eki sadece geçişli fiillere eklenir, maddi ve niteleyici anlamlar oluşturuyor. Maddi türemiş kelimelerin içeriğinde **-ma // -me** eki araç, sonuç veya nesne anlamları biçimlendirir. Nitelikle bağlı farklı yönü ise **-ma // -me** ekli kelimelerin bazen diğer kelimelerle sözdizimsel ilişkiye girerek tamlama oluşturmasıdır. Bu açıdan “Dede Korkut” kitabının dili özellikle dikkat çekmektedir. Burada kullanılmış bazı eski deyimlerde **-ma // -me** eki bileşenlerin birbirine bağlanmasını sağlamıştır. **Örneğin: Təkur aydır: “Bu yigid ianadan toğma soyun!” (87); Baxdı-gördü bu Baniçiçək otağtımış ki, Beyrəgin beşikkərtmə nişanlısı- adaxlustıydı (54).**

-mak // -mek ve **-ma // -me** eklerinin tarihi gelişiminde gözlemlenen bazı yakın anlamsal süreçler bu eklerin kökenini birbirine bağlamak için yardımcı oluyor. Bu konuda Türkoloji’de iki görüş var: 1) Öncelikle **-ma // -me** eki, sonra ise **-g // -k** eki ile birleşmesi sonucu **-mak // -mek** biçimi ortaya çıkmıştır; 2) **-ma // -me** eki **-mak // -mek** ekinden **-g // -k** eklerinin düşmesi sonucu oluşmuştur. (11.163) Bizce, birinci görüş gerçeğe daha yakındır. Çünkü ikinci fikrin temelinde duran paralelliği fonetik açıdan açıklamak mümkün olsa da, mantıksal açıdan tutarlı delillerle ispat etmek çok zordur.

-ma // -me söz türetici eki Azerbaycan dilinin erken döneme ait yazılı metinlerinden bugüne kadar kullanılmaktadır. Bu ek aracılığıyla yapılan sözlerde **-mak // -mek** eki ile karşılaştırıldığında kök biçimbirim daha az asemantik olmaya tabi tutulmuştur. Fakat onların da içerisinde asemantik olmuş köklere rastlanmaktadır. Bu sözlerin bazısı tarihsel taşlaşmış biçimde Azerbaycan dilinden Fars diline geçmiş, tekrar alınma süreci sonucunda dilimize dönmüştür. Bu süreç aynı zamanda **-ma // -me** ekinin söz türetme fonksiyonunun eskiliğini kanıtlayan olgulardan biri olarak alınabilir.

“Dede Korkut” kitabında **-ma // -me** ekli maddi ve niteleyici biçimlerin büyük çoğunluğu çağdaş dilimizde de kullanılmaktadır. Bazı biçimler ise kullanımdan çıkmıştır.

Bağdama. Bu söze sadece “Dede Korkut” kitabında rastlanır: Qavradı, qızın bağdamaşın aldı (55); Bu sözün yanında destanda bağda fiili de kullanılmıştır: Bu gəz Beyrək qızın incə belinə girdi bağdadı, arxası üzərinə yerə urdı (55).

Bağdama sözünü S.Elizade çağdaş metinde “göğüs bağı” (5.153) gibi, M.Ergin ise “sarılma” gibi (2.34) açıklama gertirmişlerdir. M.Ergin bağda- fiilinin “güreşde sarma takmak” anlamında kullanıldığını gösteriyor. Sonuncu görüşe dayanarak **bağdama** kelimesinin **bağda-** “sarılmak” fiilinden oluştuğu tahmin edilebilir.

Boğma: Bu söz çağdaş dilimizde de kullanılmaktadır: Böylə degəc boğazca Fatma aydır: “Buy, dəli boğma çıxaracaq olanca eybimizi qaqdı” (55).

Boğ- fiilinden türemiştir.

Kavurma: Qo ətimdən çəksünlər, qara qavurma etsünlər, qırq bəg qızının ögünə ilətsünlər (53).

Sözün kökü kavur-//kovur- fiilidir.

Kıyma "kıyık": Qara kıyma gözlərin çöngəlməsəydi, ağam Beyrək diyərdim, ozan sana (62); Qazanın qara kıyma gözlərin uyxu almış açğıl axı (39).

Bu söz kıy- "kesmek" fiilindən yapılmıştır. Kıy- fiiline M.Kaşğari Divanı, "Kutadgu Bilig" vs. yazılı metinlerinde rastlanmaktadır. Bu fiilden kıya (*bakmak*), kıygacı (*bakmak*), kıyma, kıyık gibi sözler de oluşmuştur.

Depme "darbe (*tekmeyle vurma*)": Dəvəyə bir dəpmə urdı (90).

Kelimenin kökü **tep - // dep-** "tekmeyle darbe vurma" fiilindedir. Tekme//tepiq sözü de aynı kökten yapılmış.

Yeme-içme: Yeddi gün yeddi gecə yemə-içmə oldı (78); Oğuz bəgləri söhbətə dərilmışdi. Yemə-içmə idi (94).

"Dede Korkut" kitabında ve başqa yazılı metinlerde bu söze yeme içme biçiminde de rastlanmaktadır.

Yeletme "saz havası":Ozan gəldi, yelətmə çaldı (KDQ, 96). M.Ergin bu sözü yiletme gibi okumuştur.

S.Elizade yazıyor: "Yeletme dans şarkısının adıdır. Onu çağdaş "Vakzalı" şarkısı gibi düşünebiliriz. İhtimal," **iletmek // yiletmek** "götürmek, uğurlamak" fiili ile ilgilidir (5.224).

Çatma: Topuğunda sarmaşanda qara saçlum, Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum! (35).

Bu söz **çat-** fiilindedir. L.Budagov **çatmak** (*ulaşmak*) fiilinin "çarpmaq, birləşmək, çarpışmaq, bağlamak" anlamlarında Türk ve Tatar dillerinde kullanıldığını gösterir (1.453).

Kanaatimizce, **çatma** "birleşik, kavuşuk, kavşak" sözü bu anlam temelinde şekillenmiştir. Çağdaş Azərbaycan dilinde **çatık, çatak, çatı** sözlerinin de aynı kökten türediği söylenebilir.

Yazılı metinlerimizde kullanılmış bazı sözler vardır ki, onlar ortaçağda fars diline geçmiştir. Bu gibi sözlerin Türk kökenli olduğunu belirlemek için **-ma // -me** eki önem arz etmektedir. Bu tip kelimelere **girişme, sürme, yağma** vb. kelimeler gösterilebilir. Bazı araştırmacılar **vesme** sözünü de **bas-** kökünden türemiş Türk kökenli söz olduğu görüşünü savunurlar.

Sürme: E.Demirçizade (4.14), H.Zerinazade (14.316) ve başkaları sözün sürtmek //sürmek fiilinden türediğini yazarlar. Tarihi açıdan sürmek seçeneği daha fazla kullanılmıştır. "Dede Korkut" kitabında sadece sürmek biçimine rastlanır.

Yağma. Ortaçağın ilk dönemlerinde yağma biçiminde kullanılan bu söz Tebriz, Erdebil ilçelerinde yağma gibi telaffuz edilmiş ve fars diline de bu bölgelerden geçmiştir. Farsça yağma fonetik biçimini alarak yeniden dilimize dönmüş ve yağma seçeneği yağma seçeneğini sıkıştırıp çıkarmıştır. Yağma seçeneğinden yağmaçı, yağmalamak sözleri de türemiştir. Pəs bir uğurdan bəglər hasara yürişetdilər, yəğmaladılar(108).

Bize göre, **yağma // yağma** sözü **yağ-** kökünden türemiştir. Şu kök **yağı** kelimesinin içinde de kendini gösteriyor. Yağ köküne "yağma etmek" anlamında bağımsız şekilde rastlamadık. Fakat **yarmak** fiilinde aynı anlam korunmuştur. Örneğin: **ev yarmak** "evi yağma etmek". Bu uyumlığa göre **yağ-** ve **yar** köklerinin tarihsel "yağma yapmak" fiilinden türediği tahmin edilebilir.

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, etimolojik araştırmalar -mak // -mek ve -ma // -me ekinin söz yapma işlev kazanması dilimizin tarihinin eski dönemlerinden başlamıştır.

KAYNAKLAR

- Будагов Л. Сравнительный словарь туруцко-татарских наречий. СПбрг.,ч.,1868,260
- Dedekorkut kitabı. Indeks-gramer. Ankara, 1991,s.34
- Дренетюркский словарь. Л.1969, с.246
- Этимологический словарь тюркских языков (*общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”*) ,М.,1978, с.67
- Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988
- Курышжанова А. Исследование по лексике “Тюркско-арабского словаря”. Алма-Ата, 1970, с.114
- Mədatova R. XIII-XVIII əsr Azərbaycan dili yazılı abidələrində məsdər. Bakı,2002.
- Тумашева Д. Конбатыш Себер татарлары теле. Казан, 1961,с.23
- Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. ВЯ. 1961,№2, с.31;
Этимологический словарь тюркских языков (*общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”*) ,М.,1978, с.94
- Zahidi A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı, 1977, s.138
- Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, s.395